

Körösenyi András

ELLENSÉGKÉPEK ÉS POLITIKAI ESZMÉK

Kiindulópontom Friedrich August Hayek *The Constitution of Liberty* című munkája. Hayek itt felvetette, hogy a három klasszikus politikai eszmeáramlat egymáshoz való viszonyát helytelen olyan tengellyel ábrázolni, amelynek a két végpontján a szocializmus, illetve a konzervativizmus foglal helyet, míg középen, mint valami-féle mértékletesség képviselője, a liberalizmus helyezkedik el. Ezzel szemben Hayek azt állította, a három eszmeáramlat viszonyát helyesen háromszöggel ábrázolva fejezhetjük ki.

Az eszmeáramlatok, világnézetek *pozitív* leírása lehetséges feladat, így a liberalizmust a szabadság, a morális egyenlőség és a haladás eszménye, a konzervativizmust a hagyományos intézmények és közösségek fontossága, a „fontolva haladás”, továbbá az ember esendőségének elismerése, a szocializmust az egalitárius társadalmi újraelosztás, a társadalommérnökösködéssre való hajlam és a makroközösség egyén feletti primátusának elve jellemzi. Csakhogy egyik elv sem légtüres térben, valamiféle gondolatkísérlet eredményeként jött létre, amelyek egy *tabula rasára* felírhatók lennének. A modern politikai eszmék, világnézetek a politikai cselekvés részeként, a politikai ellenféllel vagy ellenséggel szemben jöttek létre.

Nézzünk néhány történeti példát a politikai ellenségképre! A liberalizmus az abszolút monarchiával, majd az arisztokráciával és a katolikus egyházzal szemben fogalmazta meg magát. A konzervativizmus a francia forradalom által generált forradalmi radikalizmussal, majd a liberálisokkal és a szocialistákkal szemben jött létre. A szocializmus ellenségképének középpontjában a kizsákmányoló burzsoázia, a liberális parlamentarizmus és a polgári pártok álltak. De nem kevésbé markáns a kortárs politikai és civil társadalmi szereplők ellenségképe, amelyre most talán – a rövidség kedvéért – elegendő, ha a „kultúrharc” fogalmával utalok.

Az ellenségkép fogalma, noha nincsen a fókuszban, megjelent több tudományterületen is. Ezek egyike Reinhart Koselleck nyelvi és fogalomtörténeti megközelítése, ahol az ellenségkép-konstruálás a rivális vagy szemben álló fél *aszimmetrikus ellenfogalommal* történő megjelölésében jelenik meg. Koselleck fogalomtörténeti munkái arra hívták fel a figyelmet, hogy gyakran alkotunk „a kölcsönös elismerés kizárására irányuló ellenfogalmakat”,¹ amelyeket aszimmetrikus fogalmi ellentétpároknak nevezett. Az ilyen fogalmak használata, írja Koselleck, a „kölcsönös elismerés kizárására” irányul, ugyanis ellentét uralkodik az önmegjelölés és a mások általi elnevezés között: „lekicsinylő jelentés csúszik a névbe, úgyhogy a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de elismerve nem.” Az ilyen ellenfogalmak ezért diszkriminálják a kizártakat.² Koselleck klasszikus példája a hellén–barbár, a keresztény–pogány, illetve az ember–nem ember vagy az *Übermensch*–*Untermensch* fogalompár.

A kortárs politikatudományban és a politikai pszichológiában a *szejtás* vagy *törzsi politika* fogalmával nevezik meg a politika identitásalapú, a „mi” és az „ők” tábor közti polarizált ellentétét. Idekapcsolhatók a „morális polarizáció” fogalmával operáló empirikus kutatások is, ahol az érzelmi távolság és elutasítás mellett a politikai ellenfél gyakran a morális megvetés tárgyává is válik. Ebben a morális polarizációban is a kosellecki aszimmetrikus ellenfogalmak jelennek meg. Az ilyen, morális ítéletet is hordozó fogalmak használata, fejtette ki Koselleck, a „kölcsönös elismerés kizárására” irányul, ugyanis ellentét uralkodik az önmegjelölés és a mások általi elnevezés között. „[L]ekicsinylő jelentés csúszik a névbe, úgyhogy a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de elismerve nem” – írta Koselleck.³

Mivel a politikai szereplők mindig valakikkel szemben küzdöttek, a küzdelemben kialakult aktuális *ellenségképük* hatással volt politikai törekvéseik eszmei-ideológiai megfogalmazásaira is. Az állításom itt az, hogy a politikai ellenfél és az ellenségkép változása kisebb vagy nagyobb, vagy akár radikális mértékben módosította a politikai ideológiai vagy eszmei tartalmat. De milyen módon történik ez a hatás? Miként hatnak az ellenségkép változásai az adott politikai szereplők eszmei-ideológiai arculatára? Először nemzetközi, majd hazai példával fogom a lehetséges hatásokat illusztrálni.

¹ KOSELLECK 2003: 243.

² KOSELLECK 2003: 242.

³ KOSELLECK 2003: 242.

A 19. századi liberálisok és szocialisták egyaránt ellenségüknek tekintették az egyházat, az arisztokráciát és gyakran a monarchiát is. Alkalmanként, forradalmak idején átmeneti politikai koalíciót is kötöttek a közös ellenséggel szemben. E politikai irányzatok és mozgalmak mai örökösei körében ez a koalíció tartósabb és szorosabb jelleget öltött, és eszmeileg a konzervativizmussal vagy általában a jobboldallal történő szembenállásban manifesztálódott. Elutasították, elutasítják a hagyományokat, a nemzeteszmet, gyakran akár a nemzetállamot vagy a tradicionális családot és a hagyományos férfi-női szerepeket. A progresszív tábor szókincsében aszimmetrikus ellenfogalmakat alkotnak a következő fogalom-párok: haladás vagy fejlődés vs. maradiság; tudomány és ráció vs. előítéletek és vallás; univerzalizmus vs. partikularizmus; globalizmus vs. lokalizmus, provincializmus. A *közös ellenségkép* az, ami összehozza a korábban egymással is rivális vagy ellenséges feleket; példánkban az antikapitalista/posztmarxista baloldalt a kapitalizmuspárti liberálisokkal. A mai úgynevezett poszt- vagy hiperliberalizmus is ilyen koalíciót teremtett. A tágabb értelemben vett kulturális vagy progresszív liberálisokhoz és a gazdasági, illetve neoliberális *establishment*hez felzárkóztak különböző mozgalmak: LMBTQ, BLM, *woke* és *cancel culture*. A közös ellenségkép mellett közös témáikat az abortusz, a *gender*, a melegeházasság, a bevándorlás, a különböző kisebbségi faji csoportok és nonkomformista szexuális orientációval rendelkező kisebbségek jogai alkotják.

Hazai példám a magyarországi rendszerváltás időszakában kialakult *háromosztatú* politikai térnek az 1991–1994 közötti években végbemenő *kétosztatúvá* történő transzformálása lesz. A transzformáció elsődleges cselekvő aktora az SZDSZ volt, amely a korábbi radikális antikommunista pártból 1994-re a posztkommunisták oldalára állt. Míg ugyanis az SZDSZ ellenségképének közép-pontjában 1988–1990-ben a kommunisták (MSZMP), majd a posztkommunisták álltak (MSZP), 1992–1994-re viszont már az egyértelműen autoriternek vagy fasisztának tekintett jobboldal, azaz az MDF vezette kormányoldal. Ahogy az SZDSZ átállt balra, ami az 1994-es koalíciókötésben teljesedett ki, a Fidesz az MDF 1994-es választási összeomlását követően a jobboldalon keletkezett űr betöltését tűzte ki politikai stratégiai céljának. Ezzel mintegy befejezte azt a politikaitér-transzformációs folyamatot, amelyet az SZDSZ elkezdett.

Állításom itt az, hogy az ellenségképváltás, az ezzel összefüggő koalíciós stratégiaváltás narratív és eszmei-ideológiai síkon egyaránt kitapintható. Nézzük sorban a három fő politikai aktort!

Az SZDSZ ellenségképváltása, az antikommunizmustól (ellenség: az MSZP) az antifasizmus irányába (ellenség: az MDF és koalíciós partnerei) történt váltás az SZDSZ-es politikusok, értelmiségiek, teoretikusok politikai gondolkodásában

manifesztálódott. A liberális véleményformálók politikai gondolkodásában az Antall-kormány nacionalista, etatista (gazdpol), konzervatív, a végrehajtó hatalom alkotmányos túlhatalmát építi ki, továbbá az állam összefonódik az egyházakkal. Mindezt a demokráciára veszélyesnek tartották, és szélsőjobbboldalinak tekintették. Narratívájukban az Antall-kormány autoriter vagy egyenesen félfasiszta, a Horthy-rendszert újjáépítő rezsim volt.

Az MSZP legkésőbb 1995-től kezdődően (Bokros-csomag) elveszítette saját önálló baloldali ideológiai karakterét, és értelmiségi holdudvara jelentős mértékben összenőtt a liberális SZDSZ holdudvarával. Az 1990-es évek második felétől már kulturálisan baloldali, politikailag pedig liberális – és némi hullámmással ez jellemzi az ezredforduló utáni időszakot is. Robusztusabb ideológiai karakter a Gyurcsány-kormány időszakát jellemezte, amely *ideológiailag* a Tony Blair-féle „harmadik út” egyfajta magyar verziójaként jelent meg.

A Fidesz politikája az 1990-es évek közepétől bekövetkezett – fentebb említett – pálfordulását követően is több szakaszra bontható a párt politikai stratégiáját, jelszavait és a narratív igazolást tekintve. Az 1994–2002-es időszakot a polgári Magyarország jelszava, a 2002–2010-es időszakot a plebejus, populista anti-globalizmus és Nyugat-kritika, míg a 2010-től kezdődő időszakot a populista antiglobalizmus, a gazdasági és kulturális antiliberalizmus, a Nyugat-kritika és a keleti nyitás jellemzi. E szakaszok elemzése helyett forduljunk vissza a pártnak az 1990-es évtized középső éveiben bekövetkezett fordulatához.

Miként jelentkezett a Fidesz 1990-es évek közepétől bekövetkezett politikai fordulata eszmei-ideológiai síkon? A fordulat teoretikus megalapozásában vezető szerepe volt Tellér Gyulának, aki rámutatott a kádárizmus rendszerváltást túlélő „megkövült struktúráira”, illetve a nómenklatúraelit és a multinacionális nagytőke szövetségére. Az utóbbiból olyan politikai paradoxon következett a jobboldal számára, amelyet Láczi András fogalmazott meg a leginkább megvilágítóan az ezredforduló éveiben. A dilemma így szólt: mi lehet a konzervatívok által követendő politikai stratégia egy posztkommunista országban, ahol a *status quo* őrzése a kommunista nómenklatúra uralmát konzerválja? A kérdésre adott válasz: a radikális transzformatív kormányzás; a radikális gazdasági-társadalmi átalakítás, a tulajdonviszonyok átalakítása; az új társadalmi elit építése; és a társadalmi újraelosztás radikális átalakítása. Tellér Gyula és Láczi András, majd később Békés Márton az, aki ezt a programot *ideológiai* síkon a legvilágosabban megfogalmazta.

Az ellenségkép és a politikai eszmék közti kapcsolat szempontjából felfogásukban kulcselem, hogy a liberálisok és a (poszt)kommunisták *egyazon politikai ellenségkép* részeit alkotják, azaz a „mi” és az „ők” harcában együtt alkotják az

„ők” csoportot, ami ideológiai pozicionálásukra is hatással volt. Az így kialakult narratívában a liberálisok és a marxisták már ugyanazon *radikális, progresszív* világkép hordozói, köztük csak árnyalatnyi és/vagy fokozati különbségek vannak. Eddig a főszdrú hazai fideszes jobboldali politikai gondolkodás, amelynek képviselői a Fidesz rendszerváltáskori antikommunizmusának örökösei voltak. Ez az antikommunizmus egyszerre volt *ideológiai és hatalmi pozicionális* jellegű.

Az ezredfordulót, de még inkább a 2010-es fideszes fordulatot követően már kitapinthatóvá vált egy némileg bizarr elágazás. A határozottabb *új jobboldali* programmal fellépő *új generáció* számára a kettős ellenségképből – neoliberális globalizmus és posztkommunizmus – az utóbbi háttérbe szorult, és oldódtak a (poszt)marxistákkal kapcsolatos, a korábbi generációt jellemző fenntartások. *Eszmei-tartalmi értelemben* közeledés jelent meg az új jobboldal részéről irányukba; hiszen közös az ellenség, a neoliberalizmus globális kapitalista rendje. Az *eszmei-tartalmi értelemben* vett affinitást jól illusztrálja a forradalmi konzervativizmus irányába mozgó, az új jobboldali generáció ellenségképét manifesztáló Békés Márton-féle *Kommentár* alkalmankénti összekacsintása egyes marxista irányzatokkal és szerzőkkel.

Köszönöm a figyelmet. Isten éltesen sokáig, kedves Feri!